

شناخت عوامل مؤثر بر شکل‌گیری گورستان‌های تاریخی:

مطالعه‌ای در گورستان‌های اهواز^۱

حامد حیاتی^۲

مریی گروه معماری، واحد اهواز، دانشگاه آزاد اسلامی، اهواز، ایران

نسترن مرادیانی

دانشجوی کارشناسی ارشد معماری، واحد اهواز، دانشگاه آزاد اسلامی، اهواز، ایران

بهنام اسکندری

کارشناس ارشد تاریخ ایران باستان، اهواز، ایران

چکیده

با توجه به تخریب‌های شهری و عدم شناخت کافی درباره گورستان‌ها، این پژوهش در پی شناخت دقیق‌تر گورستان‌های تاریخی شهر اهواز و ارزیابی عوامل مؤثر در شکل‌گیری آن‌هاست. در این مقاله روش گردآوری داده‌ها بر مبنای اطلاعات کتابخانه‌ای و مطالعات میدانی گسترده است و اطلاعات جمع‌آوری شده از نوع کیفی است که به توصیف شرایط موجود نمونه‌های مطالعاتی می‌پردازد. هم‌چنین در این پژوهش با انطباق مشاهدات عینی و اسناد کتابخانه‌ای به تحلیل عوامل مؤثر بر شکل‌گیری آرامستان‌ها پرداخته شده است. روش تحقیق این پژوهش از نوع پژوهش‌های توصیفی-تحلیلی است. براساس نتایج حاصل از این پژوهش، عوامل متعددی بر شکل‌گیری و توسعه گورستان‌ها تأثیرگذار است که می‌توان آن‌ها را به‌طور کلی در دو دسته عوامل درونی و عوامل بیرونی و به‌طور جزئی‌تر در شش دسته کالبد، بستر، منظر، تاریخ، ساختارهای اجتماعی و اقتصادی و بافت گروه‌بندی نمود.

کلیدواژه‌ها: تپه‌های باستانی اهواز، عرصه‌های تدفینی، گورستان تاریخی، گورستان‌های اهواز.

۱. تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۱۰/۱؛ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۱۱/۱۰

۲. رایانامه (مسئول مکاتبات): hamedhayaty@yahoo.com

مقدمه

معماری را به مثابه نمودگاه جهان‌بینی انسان نیز می‌توان مورد مطالعه و پژوهش قرار داد. برخی از عناصر معماری در گورستان‌ها و سنگ قبرها بازتاب یافته‌است. بررسی معماری آرامستان‌ها از چند جنبه واجد اهمیت است: اول آن‌که آرامستان کالبدی جدایی‌ناپذیر از انسان و زندگی اوست که شکل‌گیری آن با مفاهیم و ارزش‌های دینی، مذهبی، اجتماعی و سنت‌های هنری جوامع انسانی گره خورده‌است و از همین‌رو برای شناخت جنبه‌هایی از حیات اجتماعی آدمی، شناخت قبور و نمادهای به‌کاررفته در آن‌ها مورد نیاز است؛ دوم آن‌که با بررسی آرامستان‌های ادوار مختلف می‌توان روند شکل‌گیری و توسعه یادمان‌های معماری مرگ را در فرهنگ‌های امروزی و نیز فرهنگ‌های باستانی بررسی کرد؛ سوم آن‌که می‌توان به دلایل و عوامل تأثیرگذار بر شکل‌گیری آرامستان‌ها و تفاوت‌های بین آن‌ها پی برد و آن عوامل را شناسایی و دسته‌بندی کرد و در طرح‌های آتی توسعه شهری مورد توجه قرار داد. برای پژوهشگران حوزه تاریخ هنر، مطالعه کیفیت‌های نهان و آشکار گورستان‌های تاریخی، به جهت درک قسمتی از عوالم و روابط حاکم بر جوامع گذشته اهمیت خاص دارد؛ چرا که از راه تأمل در کیفیات محیطی این عرصه‌ها و هم‌چنین دقت در نشانه‌های فرهنگی پراکنده در محیطشان، می‌توان به درک برخی ناشناخته‌ها و فهم زاویه‌هایی از ریشه‌های فکری غالب در این جوامع دست یافت.^۳ با توجه به دغدغه معماران و شهرسازان برای طراحی و سامان‌دهی آرامستان‌ها، این فضاها غالباً ظرفیت تبدیل شدن به فضاهای شهری مناسب و ایجاد موقعیت‌های گردشگری را دارند که البته دست‌یابی به این هدف بدون شناخت عرصه‌های موجود امکان‌پذیر نیست. در این نوشتار می‌کوشیم به شناخت و ارزیابی وضع موجود آرامستان‌های شهر اهواز بپردازیم و در حین پاسخ‌گویی به چستی گورستان‌های تاریخی، عوامل مؤثر بر شکل‌گیری آن‌ها را شناسایی کنیم.

بیان مسأله

امروزه شاهد بی‌توجهی به عرصه‌های تدفینی و حتی گاه تخریب آن‌ها هستیم و در واقع برخلاف دلایل متعدد اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و روان‌شناختی که تأکید بر ضرورت شناخت و اقدام سازنده در زمینه حفاظت، مرمت، توسعه و طراحی گورستان‌ها دارند با کمبود اطلاعات و شناخت کافی در این زمینه مواجهیم. از یک سو تأثیرات روان‌شناختی بهبود منظر و معماری عرصه‌های تدفینی برای ساکنان شهر و از سویی دیگر تنوع ایجادشده به دلیل وجود گورستان‌های ادیان مختلف و به‌طور خاص وجود گورستان تپه‌های باستانی از دوره اشکانی در شهر اهواز و هم‌چنین وجود مقبره علی‌بن‌مهزیار اهوازی در این شهر امکان توسعه گردشگری فرهنگی و مذهبی را به این شهر می‌دهد. این پژوهش به‌عنوان گام نخست در این مسیر به شناخت و ارزیابی وضع موجود پرداخته و با ارائه مفهوم گورستان تاریخی و شناسایی عوامل مؤثر در شکل‌گیری آن کوشیده‌است به این پرسش پاسخ گوید که مفهوم گورستان تاریخی چیست؟ و چه عواملی بر شکل‌گیری این عرصه‌ها مؤثر بوده‌است؟

روش پژوهش

این پژوهش در گروه پژوهش‌های کیفی جای دارد. با توجه به کمبود منابع در دسترس که امکان شناخت متغیرهای پژوهش را دشوار ساخته‌است، پژوهش حاضر چستی گورستان‌های تاریخی را به‌مثابه متن قابل قرائت موضوع مطالعه خود دانسته و با بهره‌گیری از روش تحقیق توصیفی-تحلیلی به تجزیه داده‌های محیطی حاصل از بررسی گورستان‌های تاریخی شهر اهواز و انطباق آن‌ها با اسناد کتابخانه‌ای پرداخته‌است. به‌جهت دست‌یابی به نگاهی وسیع‌تر و دیدی کل‌نگر کلیه آرامستان‌های شهر اهواز را مورد مطالعه و بررسی قرار داده و به‌طور خاص به آرامستان‌های یاد شده در این پژوهش پرداختیم.

پیشینه پژوهش

تا کنون افراد مختلفی سعی در ارائه تعریفی برای گورستان به‌ویژه گورستان‌های تاریخی داشته‌اند که در این تعاریف رویکردهای متفاوتی به چشم می‌خورد. از نظر منصوری و مسعود برخی شهرها چون مشهد، قم و کربلا شکل‌گیری خود را مدیون آرامستان‌هایشان-اند.^۴ در دیدگاه فیضی و رزاقی گورستان‌ها از نظر معماری، باستان‌شناسی، فرهنگی و تاریخی منابع ارزشمندی‌اند، چراکه در جوامع دیروز و امروز نقشی پایدار ایفا کرده و از این حیث در راسته مناظر اصیل تداوم یافته قرار دارند.^۵

گورستان‌های تاریخی بر اساس تفاوت‌های میان آن‌ها در قالب گورستان، محوطه کلیسایی، گور دسته‌جمعی و ... دسته‌بندی می‌شوند.	جولی راگ ^۶
گورستان بازنمایی تقدس‌یافته و نمونه کوچکی از زندگی است.	لوید وارنر ^۷
گورستان فضا-مکانی است دیرپا و مانا، تاریخی و نمادین.	حائزی ^۸
گورستان بیان نمادین و نشانه‌دار حضور انسان و فرهنگ زیسته او در زمین است.	فرانسیس و همکاران ^۹
گورستان‌ها پارک‌های بزرگ‌مقیاسی‌اند که به جهت دفن جسد بنا شده‌اند.	جی. اس. کورل
مهم‌ترین ویژگی گورستان وجود نظام نشانه‌شناختی است که منعکس‌کننده نام و هویت فرد است.	کلبوزفسکی ^{۱۱}
گورستان‌ها به‌واسطه نظام غنی نشانه‌شناختی خود، عرصه‌های هویت‌مند شهرها به‌شمار می‌روند.	بهزادفر ^{۱۲}

۴. منصوری و مسعود، ۸.

۵. فیضی و رزاقی، ۲۱۱.

6. Rugg, 260.

7. Warner, 257.

۸. حائزی، ۸.

9. Francis, Kelleher & Neophytou, 223.

10. Curl, 3.

11. Kolbuszewski, 17.

۱۲. بهزادفر، ۷۰.

گورستان‌ها زمین‌های تدفینی دارای گورهای کتیبه‌داری‌اند که اطلاعات شخصی، تاریخ تولد و مرگ متوفی را بیان می‌کنند.	مه ۱۳
گورستان‌ها شکلی ترکیبی از منظر فرهنگی، طبیعی و تاریخی‌اند.	بودل ^{۱۴}

جدول شماره ۱. تعاریف ارائه شده از گورستان تاریخی

مبانی نظری

در مطالعات متعلق به گورستان‌های تاریخی، رویکردهای مختلفی مطرح است؛ به‌ویژه از آن‌رو که این مطالعات مانند دیگر پژوهش‌های علوم انسانی چندبعدی‌اند و صرفاً بر یک رشته و تخصص مبتنی نیستند. مبنای این نوشتار آرامستان‌های تاریخی موجود در شهر اهوازند. با توجه به ماهیت و اهداف این پژوهش در این‌جا سه رویکرد اصلی مطرح است: یکم. رویکرد بین‌رشته‌ای: ماهیت حقیقی مرگ و به دنبال آن پیچیدگی معنای گورستان به مثابه کالبد مرگ باعث شده ماهیت گورستان و مجموع عناصر مرتبط با آن در حوزه‌های مختلفی چون تاریخ، دین‌پژوهی، اسطوره‌شناسی، زبان‌شناسی، روان‌شناسی و ... مورد توجه باشد. پراهمیت‌ترین مطالعات این نوشتار در باب بررسی نشانه‌شناختی گورستان‌هاست که با ارزیابی حکاک‌های سنگ‌مزارها و کتیبه‌ها سعی در رمزگشایی افکار جامعه مورد مطالعه در باب مرگ دارد.

دوم. رویکرد مطالعات پایه: گورستان‌ها بیانگر رویکرد انسان‌های گذشته به مهم‌ترین پرسش حیات، زندگی و مرگ‌اند. شاید از این دیدگاه بتوان گورستان‌ها را به درخت ژنتیک شهر یا روستا تشبیه کرد که تاریخ، هویت و خاطره جمعی ساکنان آن‌را در خود جای داده‌اند. در تعریفی دیگر گورستان‌ها به‌عنوان جزئی پایدار از فضای شهری، بازتابی از سکونت انسانی در تاریخی‌ترین شکل و قالب خویش‌اند و روایتگر تاریخ شهر و سازندگان آن. در اعصار گذشته شاید مکان دفن مردگان در تعیین موقعیت اردوگاه‌های محل سکونت

13. Meyer, 5.

14. Ibid, 261.

قبیله‌ها نقش داشته‌است.^{۱۵} این عرصه‌های تاریخی به‌مثابه کتابخانه‌های سنگی، محملی برای اجماع نشانه‌ها و یادمان‌ها به‌شمار می‌روند. منصوری به نقل از پارسی گورستان‌ها را عرصه‌های باز و گشوده‌ای معرفی می‌کند که علاوه بر وجوه تاریخی از عناصر طبیعی نیز بهره برده‌اند.^{۱۶} در اغلب فرهنگ‌ها، مرگ اهمیت خاصی دارد و به همین سبب در طراحی گورستان‌ها به‌گونه‌ای عمل می‌کنند که گورستان به‌عنوان مکانی فرهنگی مطرح شود. به همین جهت است که گورستان را تجلی معمارانه نگرش مردم به پدیده مرگ دانسته‌اند.

سوم. رویکرد مطالعات موردی: در این پژوهش به‌طور عام به مطالعه تاریخی همه آرامستان‌های شهر اهواز و مطالعه دیدگاه ادیان در باب مرگ و روش‌های تدفین و نیز به‌طور خاص آرامستان‌های تاریخی آن‌جا پرداخته شده‌است و با بررسی‌های توصیفی، تفسیری، تاریخی و گردآوری داده‌های کیفی به شناخت و ارزیابی گورستان‌ها توجه شده‌است و با تمرکز بر چند آرامستان خاص برای شناخت تعامل و ارتباط آن‌ها با محیط پیرامونی خود و همچنین روابط درونی اجزای آن‌ها سعی شده‌است.

گورستان‌های تاریخی شهر اهواز

گورستان‌های تاریخی شهر اهواز سرشار از نشانه‌هایی است که اطلاعات حائز اهمیتی را از ادوار کهن هم‌چون دوره اشکانیان و هم‌چنین از جهان‌بینی ادیان مختلف از جمله اسلام، مسیحیت و منداویت به‌دست می‌دهد. هر کدام از نشانه‌های موجود بر روی سنگ‌قبرها حکایت از اعتقاد و باوری دارد و ما را به‌سمت شیوه‌های متفاوت زندگی که در دل این شهر جریان دارد رهنمون می‌شود. این باورها نه تنها در نشانه‌ها بلکه در معماری قبور و هم‌چنین در معماری برخی بناها از جمله مکان‌های مذهبی در سطح شهر نمود بصری می‌یابد.

15. Hall, 46-137.

۱۶. منصوری و ایزدی، ۳.

آرامستان مرقد علی بن مهزیار اهوازی: مقبره منسوب به علی بن مهزیار اهوازی از ارادتمندان امام عصر (عج) در زمان غیبت صغری، در مرکز شهر اهواز و در بافت تاریخی این شهر، در محله عامری و نزدیکی رودخانه کارون واقع است. این مقبره تا سال‌های میانی دهه ۱۳۴۰ش، یک بقعه سنگی ساده با گنبدی کاشی‌کاری بوده است. در همان سال‌ها، محوطه مقبره توسعه یافت و بنای آن از نو ساخته شد و به صورت مقبره‌ای گنبدخانه‌ای با ایوان و مناره درآمد. بنای مزبور به سبب جنگ ایران و عراق ویران گردید و مقبره‌ای دیگر در بازسازی‌های پس از جنگ جایگزین آن گردید.^{۱۷} بقعه و محوطه این آرامستان به هدف گسترش آن، در سال ۱۳۹۵ش تخریب و بازساخته شد. این بازسازی به عنوان مرحله نخست یک بازسازی گسترده‌تر صورت گرفت. امروزه مساحت کل این مجموعه کمی بیش از یک هکتار است. در بازسازی اخیر سنگ قبرهای موجود در صحن ورودی آرامگاه علی بن مهزیار ویران شدند. امروزه تنها آثار باقی مانده از این قبور، اسامی نوشته شده بر روی سنگ فرش صحن است و تنها بخش کوچکی از این قبرستان که متأخرتر است دست نخورده باقی مانده و با حصار پیرامونی و درب از صحن جدا گردیده است. آرامگاه خانوادگی، مقبره و یادمان تنی چند از شهدای اسلام^{۱۸}، دیوار پیرامونی محوطه آرامگاه، اتاق نگهبانی و حراست و هم‌چنین فضاهای خدماتی از جمله سازه‌های این مجموعه‌اند و محوطه آن فاقد پوشش گیاهی است. بافت آرامستان را می‌توان نیمه‌متراکم دانست و جنس سنگ‌مزارها از سنگ مرمر است. نشانه‌های به کار گرفته شده بر سنگ‌مزارها مشتمل است بر تصویر و مشخصات متوفی، اشعار، آیات قرآن، تصاویر گیاهان، جانوران و نقش‌های نمادین. هم‌چنین از سنگ‌برافراشته‌ها و سنگ‌مزارهایی با طرح محراب نیز استفاده شده است.

۱۷. مجتهدزاده و نام آور، ۱۸۸.

۱۸. شهدای هشت سال دفاع مقدس و هم‌چنین شهیدان مدافع حرم.

تصویر شماره ۱: تصویر هوایی مجموعه حرم علی بن مهزیار اهوازی.

تصویر شماره ۲: نمایی از آرامستان حرم علی بن مهزیار اهوازی.

گورهای تپه باستانی کوهساران: در منطقه ۷ شهر اهواز و در ابتدای محله منبع آب، بقایای این تپه باستانی به چشم می خورد. شهر هرمز اردشیر که پایه ها و ستون های شهر جدید اهواز بر ویرانه های آن بنا شده است و پیشینه پرشکوه تمدن این منطقه محسوب می شود به گواهی اسناد و مدارک دست کم تا ۶۰ یا ۷۰ سال پیش بقایا و آثار آن برای همگان قابل مشاهده بود و از همین رو در سال ۱۳۱۰ ش به ثبت ملی رسیده بوده است.^{۱۹} بقایای شماری از گورهای به جامانده از این شهر باستانی در محله منبع آب، در پارک کوهساران هنوز موجود است. سخنگوی انجمن دوست داران میراث فرهنگی استان خوزستان در گفتگویی با خبرگزاری مهر گفت: «آثار به جای مانده بر این تپه باستانی از نوع گوردخمه،

استودان، قبر و دیگر سازه‌های تاریخی و متعلق به دوره اشکانیان اند»^{۲۰} در دوره اشکانیان این نوع قبور رواج داشته، اما روش تدفین در آن‌ها در سرزمین‌های مختلف یکسان نبوده است. این تپه سنگی و صخره‌ای است و در محوطه گورها فاقد پوشش گیاهی می‌باشد. به علت ساخت‌وساز دو منبع آب بزرگ شهری، اتوبان و پارک، بخش اعظم این تپه دست‌خوش تغییر شده و روی به نابودی گذاشته است.

تصویر شماره ۳: تصویر هوایی تپه باستانی کوهساران.

تصویر شماره ۴: گوردخمه اشکانی، تپه کوهساران.

آرامستان تپه باستانی چنّیبه: این تپه باستانی در جنوب غرب اهواز واقع است. بنا به گفته دکتر علی بحرانی‌پور، نام اصلی این تپه با توجه به تحقیقات کارتر^{۲۱} و فرانک هول^{۲۲} «چغاهفت پیران» است و به استناد شواهد سفال‌شناختی، سابقه آن به عهد ایلامیان برمی‌گردد.^{۲۳} زبان غالب محلیان چنّیبه عربی است و آرامستانی را که در این محل بنا نموده‌اند، آرامستان «سبعه» می‌خوانند. سبعه که در زبان عربی معادل عدد هفت است اشاره به نام اصلی تپه دارد. این تپه تنها محوطه شناخته‌شده پیش از هخامنشی در جنوب اهواز است.^{۲۴} بر اساس مطالعات میدانی و بررسی سنگ‌مزارهای خوانا اولین قبر در سال ۱۳۵۰ش در این محل ساخته شده است. روش تدفین در این مکان طبق آیین اسلامی است و قبرها به صورت پراکنده و بدون طرح بنا شده‌اند و غالباً پوشش آن‌ها سنگ مرمر است و برخی نیز فاقد پوشش مستحکم کاملاً گلی‌اند. تنها بنای ساخته‌شده در این آرامستان اتاقکی روباز است که به جهت انجام اعمال مذهبی ساخته شده است.

تصویر شماره ۵: تصویر هوایی آرامستان تپه باستانی چنّیبه.

21. Carter, 651.

۲۲. فرانک هول و جمعی از نویسندگان، ۳۷۱.

۲۳. بحرانی‌پور، ۱.

۲۴. فرانک هول و جمعی از نویسندگان، ۳۷۱.

تصویر شماره ۶: اتاقک روباز آرامستان چنیه.

تصویر شماره ۷: نمایی از آرامستان چنیه.

آرامستان لهستانی‌ها و کلدانی - آشوری‌ها: این آرامستان در منطقه ۷ شهر اهواز، در امتداد بلوار نواب صفوی، در میدان تره‌بار قدیم این شهر و در مجاورت آرامستان ارامنه واقع شده است. بنا به گفته کشیش کلیسای کلدانی، از زمان ساخت آرامستان کلدانی - آشوری بیش از یک قرن می‌گذرد. اولین قبر کلدانی - آشوری موجود، به سال ۱۲۶۸ هـ. برمی - گردد و روش تدفین طبق آیین مسیحیت است. سال‌های بعد در زمان جنگ جهانی دوم در که تبعیدیان لهستانی آزاد شدند، شمار زیادی از آنان در طی گذر از ایران به علت کهولت سن و بیماری درگذشتند و در این خاک دفن شدند. شمار بسیاری هم مقیم ایران شدند. از

نتایج این مهاجرت، پدید آمدن قبرستان‌هایی در شهرهای مختلف ایران بود.^{۲۵} آن دسته از لهستانی‌هایی که در اهواز درگذشتند، مسیحیان کاتولیک بودند و از همین روی آن‌ها را در آرامستان کاتولیک‌های کلدانی- آشوری به خاک سپردند. به گفته کشیش کلیسای کاتولیک اهواز، روش تدفین و جهت‌گیری قبور آن‌ها طبق آیین مسیحیت است.^{۲۶} با بررسی‌هایی که انجام گردید امروزه از این مهاجران یا اخلافشان کسی در اهواز زندگی نمی‌کند، اما هر ساله مسافرانی از لهستان برای ادای احترام به قربانیان جنگ به این آرامستان می‌آیند.

بر اساس مطالعات انجام شده از طرف دولت لهستان شمار قبور به ۹۵ می‌رسد و براساس مطالعات میدانی و بررسی سنگ‌مزارهای خوانا اولین قبر لهستانی موجود در این محل مربوط به سال ۱۳۲۱ ش است. در این آرامستان، سنگ‌مزارها از جنس مرمر بوده و نقش‌های به کار رفته بر آن‌ها شامل عکس و مشخصات متوفی، نوشته‌های ادبی و مذهبی به خط فارسی و آرامی و صلیب است. سازه‌های کنار برخی قبور شامل گلدان‌های سنگی، مجسمه سنگی، سنگ برافراشته، سایبان و بادمان لهستانی‌هاست. محوطه داخلی، سنگ‌فرش مسیر عبور، برخی سنگ‌مزارها و گنبدخانه ورودی این آرامستان در سال ۱۳۹۵ ش مرمت شد.

تصویر شماره ۸: تصویر هوایی آرامستان کلدانی-آشوری‌ها.

۲۵. ثروت، ۱۲۰.

۲۶. مصاحبه نگارندگان با کشیش کلیسای مارشمعون اهواز (کشیش وانیا). تاریخ ۱۳۹۹/۱۱/۱.

تصویر شماره ۹: قبور آرامستان کلدانی_آشوری‌ها.

آرامستان ارامنه: آرامستان ارامنه این آرامستان در منطقه ۷ شهر اهواز، در امتداد بلوار نواب صفوی، در میدان تره‌بار قدیم این شهر و در مجاورت آرامستان آشوری_کلدانی‌ها واقع شده‌است. تاریخ شکل‌گیری آن بر اساس مطالعات میدانی و سنگ‌قبرهای خوانا به سال ۱۲۸۷ هـ. بازمی‌گردد. از سازه‌های این آرامستان می‌توان از دیوار پیرامونی، یادمان شهدا، صلیب‌های سنگی برافراشته، مجمرهای سنگی، قبرهای صندوقچه‌ای، محرابی و پلکانی نام برد. جنس سنگ‌مزارها غالباً سنگ تیشه‌ای است که نام و مشخصات متوفی و هم‌چنین نوشته‌هایی به زبان ارمنی و فارسی، صلیب، نقوش گیاهان، ابزارآلات بر روی آن‌ها حجاری شده‌است. روش تدفین طبق آیین مسیحیت انجام می‌شود.

تصویر شماره ۱۰: تصویر هوایی آرامستان ارامنه.

تصویر شماره ۱۱: نمایی از آرامستان ارامنه.

آرامستان گلزار شهدای صابئین مندایی ایران: این آرامستان که مختص به اقلیت مذهبی صابئین مندایی است در جنوب شرق شهر اهواز، در محله مهدیس قرار دارد. این قطعه ابتدا بخشی از آرامستان قدیمی مسلمانان بوده که در اختیار این اقلیت قرار داده شده است و بعدها توسط دیوار کوتاهی از یکدیگر جدا شده‌اند. احداث این دیوار باعث ویرانی و از بین رفتن شماری از قبور منداییان گردید. تاریخ شکل‌گیری آن بر اساس بررسی‌های میدانی و مطالعه سنگ‌قبرهای خوانای قبور باقی مانده به سال ۱۳۴۴ش بازمی‌گردد و بر طبق گفته رابط انجمن منداییان^{۲۷} تاریخ تأسیس این آرامستان سال ۱۳۴۰ش است و هیچ دوره مرمت و توسعه‌ای نداشته‌است. نام این آرامستان مقتبس از نام آیین صابئین و نیز دفن شماری از شهدای مندایی جنگ عراق با ایران است. جهت قبور در این مکان بر طبق آیین منداییت در جهت شمالی-جنوبی است به طوری که پیکر متوفی را بر پشت می‌خوابانند، پاها را به سمت شمال و سر را به سمت جنوب قرار می‌دهند و سر و صورت وی را در لحد^{۲۸} می‌گذارند.^{۲۹} از عناصر معماری این آرامستان می‌توان به وجود دیوار، حصار، درب

۲۷. بهنام اسکندری (رابط انجمن منداییان اهواز).

۲۸. در قسمت جنوبی قبر مقداری از کف و دیواره جنوبی را حفر می‌کنند به طوری که سر تا قسمتی از سینه متوفی در آن قرار گیرد.

۲۹. اسکندری، ۱۸۲.

ورودی، سایبان فلزی جهت انجام مراسمات مذهبی، گورهای خانوادگی روباز و نمادهای مقابر شهدا اشاره کرد. قبور به صورت منفرد با تراکم کم ساخته شده‌اند. پوشش سطح بیشتر قبرها از سنگ مرمر است و به ندرت از سیمان استفاده شده است. برخی قبور نیز فاقد پوشش مستحکم و کاملاً گلی‌اند در آیین مندایی هر شخص در بدو تولد علاوه بر نام شناسنامه‌ای خود یک نام دینی^{۳۰} دارد. بر بیشتر سنگ‌مزارها ملواشه متوفی هم در کنار نام شناسنامه‌ای وی نوشته شده است. سنگ قبور به درفش مندایی^{۳۱} و بوته‌هایی^{۳۲} از کتاب مقدس گنزار^{۳۳} با و برخی علاوه بر آن به نشانه‌هایی شامل اشعار، نقوشی از گیاهان و حیوانات و هم‌چنین آرایه‌های نمادین مانند کتاب، شمع و خورشید مزین شده‌اند. نوشته‌های برخی از این سنگ‌مزارها به خط فارسی و برخی به خط مندایی است. بنا به قوانین کشوری در این محل تدفین انجام نمی‌شود و آرامستان جدید آن‌ها خارج از شهر در جاده برومی در نزدیکی آرامستان جدید مسلمانان قرار گرفته است.

تصویر شماره ۱۲: تصویر هوایی آرامستان صابین.

۳۰. به آن ملواشه گویند (ملواشه با توجه به ساعت تولد، ماه تولد و ملواشه مادر تعیین می‌گردد).

۳۱. نماد وحدت جامعه منداییان است.

۳۲. بوته: آیه.

۳۳. کتاب مقدس منداییان است.

تصویر شماره ۱۳: درفش مندایی بر روی سنگ قبر.

تصویر شماره ۱۴: نمایی از آرامستان صابین.

آرامستان قدیمی مسلمانان: آرامستان قدیمی مسلمانان واقع در جنوب شرق شهر اهواز و در محله مهدیس قرار دارد. تاریخ شکل‌گیری آن با توجه به سنگ‌قبرهایی که خوانانید به سال ۱۳۲۶ ش بازمی‌گردد، اما مطالعات میدانی گویای قدمت بیشتر این آرامستان است که بر اثر کم‌توجهی، قبور به مرور زمان از بین رفته‌اند و سنگ‌قبرهای فرسوده ناخوانانید. جهت قبور و روش تدفین در این مکان مطابق با آیین اسلامی است. از عناصر معماری این آرامستان می‌توان به وجود دیوار، حصار و درب ورودی و هم‌چنین اتاقک تدفینی خانوادگی حاج محمد علی نمکی که در سال ۱۳۴۶ ش ساخته شده و دارای دیوار و حصار و درب مجزا است، اتاق نگهبانی و المان‌های مقابر شهدا اشاره کرد. علاوه بر آن، در این آرامستان، چند مقبره خانوادگی روباز وجود دارد، بدین معنا که هیچ‌گونه ساخت‌وساز معماری برای آن‌ها شکل نگرفته است و اعضای خانواده صرفاً در جوار یکدیگر به خاک

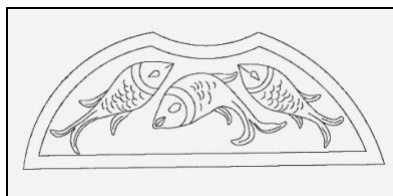
سپرده شده‌اند و پوشش روی مقبره آن‌ها شبیه یکدیگر، هم‌جنس و هم‌رنگ است. تراکم قبور در بخش‌های متأخر را می‌توان نیمه‌متراکم و در بخش اولیه پراکنده خواند. پوشش سطح بیشتر قبرها از سنگ مرمر و سنگ تیشه‌ای است و برخی موارد از سیمان، موزاییک و کاشی استفاده شده‌است. سنگ‌مزارها علاوه بر داشتن نام و مشخصات متوفی، مزین به نشانه‌هایی شامل ابزار، اشعار، تصویر یا اسامی امامان معصوم، آیات قرآنی، نقوشی از گیاهان و حیوانات و هم‌چنین آرایه‌های نمادین مانند کتاب، فرشته، شمع و خورشیدند. امروزه تدفین در این محل صرفاً برای مالکین قبور امکان‌پذیر است.

تصویر شماره ۱۵: تصویر هوایی آرامستان قدیمی مسلمانان.

تصویر شماره ۱۶: نمایی از آرامستان قدیمی مسلمانان.

تصویر شماره ۱۷: طرح گرافیکی از یک طشت‌آب در آرامستان قدیمی مسلمانان.

آرامستان گلزار شهدای زرگان: آرامستان گلزار شهدای زرگان واقع در شمال شرق شهر اهواز و در محله زرگان در نزدیکی رود کارون قرار دارد و در واقع یک آرامستان محلی است. از آنجا که ساکنان این محله عرب زبان اند متن و اشعار روی برخی از سنگ مزارها به زبان عربی است. تاریخ شکل گیری آن بر اساس مطالعات میدانی به سال ۱۳۴۳ ش بازمی گردد. این آرامستان بر اساس نام محله ای که در آن واقع شده و با توجه به این که پیکر پاک چند تن از شهدای دفاع مقدس در آنجا آرمیده نام گذاری گردیده است. جهت قبور در این مکان مطابق با آیین اسلامی است. از عناصر کالبدی این آرامستان می توان به وجود اتاقک های تدفینی خانوادگی با پلان های مربع و حجم های مکعب فاقد گنبد، یک نشان با طرح آلاچیق و دارای گنبد مختص به یک مقبره، هم چنین گورهای خانوادگی روباز و نشان های مقابر شهدا اشاره کرد. هم چنین این محل فاقد غسل خانه و دیوار و درب است. قبور در بخش های متأخر نسبتا متراکم اند و در بخش اولیه پراکنده. پوشش بیشتر قبرها از سنگ مرمر است و به ندرت از سیمان یا موزاییک استفاده شده است و گاه برخی قبور فاقد پوشش مستحکم اند و کاملا گلی اند. سنگ مزارها علاوه بر داشتن نام و مشخصات متوفی، مزین به نشانه هایی شامل ابزار، اشعار، تصویر و یا نام های امامان معصوم، آیات قرآنی، نقوشی از گیاهان و حیوانات و هم چنین آرایه های نمادین مانند کتاب، ظروف، شمع و خورشیدند. هنوز هم در این محل مردگان را به خاک می سپارند.

تصویر شماره ۱۸: تصویر هوایی آرامستان شهدای زرگان.

تصویر شماره ۱۹: نمایی از آرامستان شهدای زرگان.

تصویر شماره ۲۰: نشانه به‌کار رفته بر سنگ‌مزار آرامستان شهدای زرگان.

آرامستان سیدخلف: آرامستان شهدای سیدخلف در شمال شهر اهواز و در محله سیدخلف قرار دارد. این آرامستان فقط به متوفیان ساکنان این محله تعلق دارد. ساکنین این محله نیز غالباً عرب‌زبانند و اشعار و متون عربی بر روی سنگ‌مزارها به چشم می‌خورد. تاریخ شکل‌گیری آن بر اساس مطالعات میدانی به سال ۱۳۴۰ش بازمی‌گردد و مرمتی در آن صورت نگرفته است. نام این آرامستان بر اساس نام محله‌ای که در آن واقع شده و با توجه به این‌که پیکر چند تن از شهدای دفاع مقدس در آنجا آرمیده، انتخاب شده است. جهت قبور در این مکان مطابق با آیین اسلامی است. از عناصر کالبدی این آرامستان می‌توان به وجود دیوار، حصار و درب ورودی و همچنین اتاقک‌های تدفینی خانوادگی با پلان‌های مربع و حجم‌های مکعب فاقد گنبد، یک بقعه دارای گنبد مختص به مقبره یکی از بزرگان این محل، سایبان‌های فلزی برای چند قبر و یادمان‌های مقابر شهدا اشاره کرد. این محل فاقد غسل‌خانه است. تراکم قبور در بخش‌های متأخر را می‌توان نیمه‌متراکم و در بخش اولیه پراکنده خواند. پوشش سطح بیشتر قبرها از سنگ مرمر است و به‌ندرت از سیمان یا موزاییک

استفاده شده است و برخی قبور کاملاً گلی اند. سنگ‌مزارها علاوه بر داشتن نام و مشخصات متوفی، مزین به نشانه‌هایی شامل ابزار، اشعار، تصویر و یا اسامی ائمه اطهار، آیات قرآنی، نقوشی از گیاهان و حیوانات و هم‌چنین آرایه‌های نمادین مانند کتاب، فرشته، شمع و خورشیدند. دفن مردگان برای ساکنان محله هم‌چنان امکان‌پذیر است.

تصویر شماره ۲۱: تصویر هوایی آرامستان سیدخلف.

تصویر شماره ۲۲: نمایی از آرامستان سیدخلف.

تصویر شماره ۲۳: نشانه به‌کار رفته بر سنگ‌مزار آرامستان سیدخلف.

دسته‌بندی داده‌های حاصل از شناخت نمونه‌های مطالعاتی

برای دستیابی به داده‌هایی که بتواند به پرسش‌های پژوهش پاسخ دهد، ضمن شناخت تاریخی نمونه‌های مطالعاتی، ساختارهای کالبدی و فراکالبدی این گورستان‌ها با بهره‌گیری از رویکرد توصیفی-تحلیلی، بررسی شد و کلیه مؤلفه‌های موجود در آن‌ها به روش مشاهده مستقیم ثبت گردید. در جهت تکمیل نتایج مشاهدات میدانی، داده‌های به‌دست‌آمده با اسناد مکتوب موجود مورد هم‌سنجی قرار گرفت. این داده‌ها بر مبنای موقعیت، وضعیت بافت، تاریخ شکل‌گیری، دوره‌بندی توسعه یا مرمت، وضعیت استمرار تدفین، مساحت، عناصر معماری، پوشش گیاهی و آرایه‌های تزئینی مورد بررسی و تحلیل قرار گرفت. مؤلفه‌های بیرونی، محصول ارتباط سه‌گانه‌ای است که از یک سو به‌واسطه ساختار جغرافیایی، زمین‌شناسی، توپوگرافی بستر، زمینه شکل‌گیری گورستان را فراهم آورده و از سوی دیگر به‌واسطه حضور انسان و نقش او در تغییر ساختار فضایی-کالبدی و محیطی بستر و ویژگی‌های فرهنگی، اجتماعی و دینی-مذهبی وی بازتاب‌دهنده وجوه انسانی اوست. مؤلفه‌های درونی، مجموعه‌ای از عوامل شکل‌گیری گورستان‌ها هستند که به دلیل تأثیر عوامل انسانی، به‌طور مستقیم در ساختار عرصه تدفینی و ادراک ما از آن‌ها مؤثرند.

شناخت عوامل مؤثر بر شکل‌گیری گورستان‌های تاریخی / ۱۷۳

تدفین	تدفین	تدفین	تدفین	تدفین	تدفین	تدفین	تدفین	تدفین	تدفین
تدفین برای افراد ساکن همین محله امکان-پذیر است	تدفین برای انجام می‌شود	تدفین بر روی مقابر قدیمی و فقط برای صاحبین قبر انجام می‌شود	تدفین امکان-پذیر نیست	تدفین برای اقلیت مذهبی امکان-پذیر است	تدفین برای اقلیت مذهبی امکان-پذیر است	تدفین انجام می‌شود	تدفین امکان-پذیر نیست	تدفین انجام می‌شود	تدفین انجام می‌شود
۷۸۰۰	بیش از یک هکتار	بیش از هفت هکتار	حدود نیم هکتار	۳۹۰۰ مترمربع	۴۷۰۰ مترمربع	بیش از دو هکتار	بیش از هفت هکتار	بیش از یک هکتار	بیش از یک هکتار
دیوار پیرامونی یادمان شهدا، اتافکها ی تدفینی، بقعه، مجمر	یادمان شهدا، اتافکها ی تدفینی، نشان یادبود، مجمر	حصار و نرده پیرامونی ، یادمان شهدا، اتاق نگهبان، آرامگاه خانوادگی، مجمر	حصار و نرده پیرامونی ، مسیر گذر، سایبان، یادمان شهدا	دیوار پیرامونی سر درب یادمان شهدا مجمر سنگی گلدان سنگی	دیوار خارجی ، سردر، یادمان شهدا، مسیر گذر، سایبان، مجمر سنگی، گلدان سنگی	اتاقک روباز	گورهای دستکند در دل تپه فاقد حریم و حصار	آرامگاه، حصار پیرامونی ، اتاق نگهبان، اتاقک تدفینی، آرامگاه خانوادگی، یادمان شهدا، مجمر سنگی، گلدان سنگی، سرویس بهداشتی	عناصر معماری

گیاهان	گیاهان	گیاهان	گیاهان	گیاهان	گیاهان	گیاهان	فاقد	فاقد	گیاهان
خودرو	خودرو	خودرو	درخت	خودرو	فاقد	خودرو	فاقد	فاقد	گیاهان
درخت	درخت	درخت	اکالیپتو	درخت	پوشش	درخت	پوشش	پوشش	گیاهان
اکالیپتو	اکالیپتو	اکالیپتو	س	اکالیپتو	گیاهی	اکالیپتو	گیاهی	گیاهی	گیاهان
س	س	س		س		س			
سنگ- مزارهای منقوش و حجاری شده، یادمان شهدا	سنگ- مزارهای منقوش و حجاری شده، یادمان شهدا	سنگ- مزارهای منقوش و حجاری شده، طشت، آب، یادمان شهدا	سنگ- مزارهای منقوش و حجاری شده، یادمان شهدا	سنگ مزارهای منقوش و حجاری شده، یادمان شهدا، مجمر سنگی، گلدان سنگی	سنگ مزارهای منقوش و حجاری شده، یادمان شهدا، مجمر سنگی، گلدان سنگی	سنگ مزارهای منقوش و حجاری شده، یادمان شهدا، مجمر سنگی، گلدان سنگی	سنگ مزارهای منقوش و حجاری شده	-	آرامگاه سنگ- مزارهای منقوش و حجاری شده، مجمر سنگی، گلدان سنگی

جدول ۲. اطلاعات شناختی نمونه‌های مطالعاتی

یافته‌های پژوهش

تحلیل و بررسی گورستان‌های شهر اهواز به‌طور عام و بررسی گورستان‌های تاریخی به‌ویژه نمونه‌های مطالعاتی بیان‌شده به‌طور خاص، بیانگر تأثیر متقابل انسان و محیط در شکل‌گیری ساختار کالبدی عرصه‌های تدفینی است، بدین بیان که محیط با همه اجزای فعال و غیرفعال خود در قالب بستر، زمینه نمود یافتن ویژگی‌های فرهنگی-مذهبی، اعتقادی، اساطیری، نشانه‌شناختی و زیبایی‌شناسی انسان است. تحلیل مفاهیم ارائه‌شده در جدول سه نشان می‌دهد گورستان‌ها، مجموعه‌ای از عناصر کالبدی و فراکالبدی‌اند که در ادغام با یکدیگر، ساختار ویژه و منحصر به فرد عرصه‌های تدفینی را به‌وجود آورده‌اند.

شناخت عوامل مؤثر بر شکل‌گیری گورستان‌های تاریخی / ۱۷۵

آرامستان لهستانی‌ها و آشوری-کلدانی ها	آرامستان تپه باستانی چنیبه	گورهای تپه باستانی منبع‌آب	آرامگاه علی‌بن مهزیار(ع) اهوازی	وضع موجود	ویژگی مورد بررسی
*	*	*	*	درون شهری مجاورت شهر روستایی طبیعی	موقعیت استقرار
*	*	*	*	بسیار بزرگ (بیش از ۱۰ هکتار) بزرگ (۵-۱۰ هکتار) متوسط (۲-۵ هکتار) کوچک (۱-۲ هکتار) بسیار کوچک (کمتر از ۱ هکتار)	وضع محوطه تدفینی
*	*	*	*	فراسرز مینی سرزمینی منطقه‌ای ناحیه‌ای شهری محل‌های	حوزه نفوذ
*	*	*	*	عوارض گسترده عوارض متوسط نسبتاً مسطح مسطح	توپوگرافی
*	*	*	*	متراکم نیمه‌متراکم گشوده و باز	مورفولوژی بافت پیرامون

*	*	*	*	توقف تدفین تداوم تدفین	استمرار تدفین
*	*		*	حصار و دروازه آرامگاه‌های خانوادگی بناهای مذهبی ابنیه خدماتی مجمر	ساختارهای معماری
*	*	*	*	دارای اسکلت‌بندی کالبدی ارگانیک و فاقد ساختار	ساختار کالبدی
*	*	*	*	دارای دوره‌های توسعه متعدد کمتر از سه دوره توسعه فاقد توسعه	دوره‌بندی توسعه
*	*	*	*	ارگانیک و خودتوسعه نیمه ارگانیک طراحی شده	الگوی گسترش
*	*	*	*	سنگ‌مزار افقی سنگ‌افراشته صندوقه‌ای محرابی دخمه‌ای پلکانی	نوع قبور
*	*	*	*	متراکم نیمه‌متراکم پراکنده	تراکم قبور

شناخت عوامل مؤثر بر شکل‌گیری گورستان‌های تاریخی / ۱۷۷

*	*		*	نقوش گیاهی نقوش جانوری درفش یا صلیب نقوش هندسی صور انسانی کتیبه‌های خطی نقوش نمادین ابزارآلات طشت‌آب	نشانه‌شناسی قبرور
*	*	*	*	تراکم درختان پراکندگی درختان درختان اندک فاقد پوشش گیاهی	پوشش گیاهی
*	*	*	*	بقعه زیارت آرامگاه مشاهیر زیارت آرامگاه- های خانوادگی انجام مراسم فرهنگی - مذهبی گردشگری فرهنگی	وضع کارکردی

آرامستان سید خلف	آرامستان شهدای زرگان	آرامستان قدیمی مسلمانان	آرامستان صابین- مندایی	آرامستان مسیحیان	وضع موجود	ویژگی مورد بررسی
*	*	*	*	*	درون شهری مجاورت شهر روستایی	موقعیت استقرار

					طبیعی	
*	*	*	*	*	بسیار بزرگ (بیش از ۱۰ هکتار) بزرگ (۵-۱۰ هکتار) متوسط (۲-۵ هکتار) کوچک (۱-۲ هکتار) بسیار کوچک (کمتر از ۱ هکتار)	وضعیت محوطه تدفینی
*	*	*	*	*	فراسرز مینی سرزمینی منطقه‌ای ناحیه‌ای شهری محله‌ای	حوزه نفوذ
*	*	*	*	*	عوارض گسترده عوارض متوسط نسبتاً مسطح مسطح	توپوگرافی
*	*	*	*	*	متراکم نیمه‌متراکم گشوده و باز	مورفولوژی بافت پیرامون
*	*	*	*	*	توقف تدفین تداوم تدفین	استمرار تدفین

شناخت عوامل مؤثر بر شکل‌گیری گورستان‌های تاریخی / ۱۷۹

*	*	*	*	*	حصار و دروازه آرامگاه‌های خانوادگی ابنیه مذهبی ابنیه خدماتی مجمر	ساختارهای معماری
*	*	*	*	*	دارای اسکلت‌بندی کالبدی ارگانیک و فاقد ساختار	ساختار کالبدی
*	*	*	*	*	دارای دوره-های توسعه متعدد کمتر از سه دوره توسعه فاقد توسعه	دوره‌بندی توسعه
*	*	*	*	*	ارگانیک و خودتوسعه نیمه‌ارگانیک طراحی شده	الگوی گسترش
*	*	*	*	*	سنگ‌مزار افقی سنگ‌افراشته صندوقه‌ای محرابی دخمه‌ای پلکانی	نوع قبور
*	*	*	*	*	متراکم نیمه‌متراکم پراکنده	تراکم قبور

*	*	*	*	*	نقوش گیاهی نقوش جانوری درفش و یا صلیب نقوش هندسی صور انسانی کتیبه‌های خطی نقوش نمادین ابزارآلات طشت‌آب	نشانه‌شناسی قبور
*	*	*	*	*	تراکم درختان پراکندگی درختان درختان اندک فاقد پوشش گیاهی	پوشش گیاهی
*	*	*	*	*	بقعه زیارت آرامگاه مشاهیر زیارت آرامگاه‌های خانوادگی انجام مراسم فرهنگی - مذهبی گردشگری فرهنگی	وضعیت کارکردی

مقایسه نتایج پژوهش

در این پژوهش تلاش شده، تا با مطالعه ادبیات موجود در زمینه گورستان‌های تاریخی، ضمن دسته‌بندی پژوهش‌های پژوهشگران این حوزه تصویر روشنی از مفهوم گورستان تاریخی ارائه شود. تمرکز بر گورستان‌های تاریخی شهر اهواز و مقایسه تطبیقی ساختار تاریخی، منظر و کالبدی آن‌ها برای درک ماهیت این عرصه‌های تاریخی، گام مهم پژوهش حاضر است که در مطالعات پیشین صورت نگرفته‌است. از همین رو، می‌توان پژوهش حاضر را در تداوم مطالعات پیشین، گامی به‌سوی بسترسازی فرهنگی جهت حفاظت از گورستان‌های تاریخی کشور دانست.

ساختار فیزیکی چیدمان و طراحی گورستان عرصه گورستان عناصر معماری	کالبد	پارادایم‌های درونی
عناصر گیاهی ساختار منظر	منظر	
تاریخ شکل‌گیری گورستان، وجوه تاریخی مربوط به همان دوره وجه تسمیه نام گورستان دوره توسعه، دوره‌های مرمت	تاریخ	پارادایم‌های بیرونی
مالکیت گورستان، نظام مدیریتی نظام دین، اعتقادات مذهبی نظام اقتصادی مالکیت سنگ‌مزارها نظام فرهنگی - اجتماعی در هر قوم و محله	ساختارهای فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی	
توپوگرافی بستر مشخصات جغرافیایی و اقلیمی مورفولوژی بستر زمین‌شناسی بستر	بستر	
عوامل محیطی همسایگی‌های گورستان	بافت	

ساختمان کالبدی بافت پیرامون دسترسی‌ها، وضعیت ترافیک		
--	--	--

جدول ۴. دسته‌بندی پارادایم‌های مؤثر در شکل‌گیری آرامستان‌های تاریخی

نتایج

در این نوشتار در ارائه تعریف برای شناخت گورستان‌های تاریخی بیش از آن که قدمت قبور و سال بناشدن گورستان مدنظر قرار گیرد به وجود عناصر معناساز توجه شد؛ زیرا بر این باوریم این عناصرند که ما را برای درک جهان‌بینی‌ها و باورهای مختلف هم‌نوعان خویش در عصر حاضر و در ادوار گذشته یاری می‌رسانند و فهم معانی و مبانی اساطیری آن‌ها، اعتقادات و فرهنگ و حتی چگونگی زندگی کردن آن‌ها را برایمان آسان‌تر می‌سازد. همین باورها و شیوه زندگی است که تاریخ را شکل می‌دهد و دوره‌های مختلف تاریخی را رقم می‌زند. از این رو نگارندگان پس از پژوهش‌های صورت‌گرفته تعریفی کل‌نگر برای چستی گورستان‌های تاریخی بدین قرار ارائه کرده‌اند: «گورستان‌های تاریخی عرصه‌هایی تدفینی‌اند که گویای بخشی از تاریخ یک شهر یا یک قوم‌اند و به واسطه معماری، عوامل فرهنگی و اعتقادی، سنت‌های هنری نظام نشانه‌ها و عوامل تاریخی غنی شده‌اند». این عرصه‌ها به دلیل آن‌که راوی داستان‌های فردی و اجتماعی سازندگان خودند دارای ارزش فرهنگی-تاریخی و هم‌چنین ارزش‌های آیینی-مذهبی‌اند و ظرفیت آن‌را دارند که به‌عنوان فضاهای زنده، پویا و ماندنی در شهر عمل کنند و خاطرات جمع را رقم بزنند هم‌چنین از طریق جذب گردشگر داخلی و خارجی بهره‌وری اقتصادی داشته‌باشند. عوامل متعددی بر شکل‌گیری و توسعه گورستان‌ها به‌ویژه گورستان‌های تاریخی تأثیر گذارند که می‌توان آن‌ها را به‌طور کل در دو دسته عوامل درونی و عوامل بیرونی تقسیم کرد و به‌طور جزئی‌تر در شش دسته کالبد، بستر، منظر، تاریخ، ساختارهای اجتماعی و اقتصادی و بافت گروه‌بندی نمود. به‌نظر می‌رسد که عوامل بیرونی و درونی از یکدیگر جدا نبوده و تأثیر متقابل آن‌ها مشهود است. در این میان، انسان عامل اصلی این تأثیرگذاری و تأثیرپذیری است، آن‌گونه که تمامی

عوامل پیدایش گورستان از انسان اثر می‌پذیرد و در مرحله بعد این انسان است که تحت تأثیر کالبد این معماری واقع می‌شود.

کتابشناسی

- آریس، فیلیپ، تاریخ مرگ، ترجمه محمدجواد عبداللهی، تهران، نشر علم، ۱۳۹۲ ش.
- آقاجان بیگلر، عماد، «بررسی گورستان از منظرهای متنوع شهرشناسی»، اندیشه ایرانشهر، ش ۱۳، ۱۳۸۸ ش.
- همو، «بررسی گورستان در هزاره سوم»، اندیشه ایرانشهر، ش ۱۳، ۱۳۸۸ ش.
- اسکندری، بهنام، صابین مندابی ایران از آغاز تا امروز، یزد، نشر سید علیزاده، ۱۳۹۸ ش.
- اسمعیلی، شبنم‌السادات، «ما و گورستان، نگاهی به فضای گورستان از منظر انسان‌شناسی مکان»، اندیشه ایرانشهر، ش ۱۳، ۱۳۸۸ ش.
- بحرانی‌پور، علی، گزارش کوتاه محوطه همکاری با دکتر یاسوهیرو یوکایچی و دکتر تاتسویا موری، ۱۳۹۶ ش.
- پارسا پژوه، سپیده، «گورستان از ابتدا تاکنون، مروری اجمالی بر تاریخچه تدفین»، اندیشه ایرانشهر، ش ۱۳، ۱۳۸۸ ش.
- حاجی‌پور، خلیل، «طرح موضوعات پژوهشی در حوزه شهر و گورستان»، اندیشه ایرانشهر، ش ۱۳، ۱۳۸۸ ش.
- حقیر، سعید و یلدا شوهانی‌زاده، «چگونگی ارتقاء جایگاه گورستان‌ها در جوانب فرهنگی و اجتماعی توسعه پایدار شهری»، باغ نظر، ش ۱۷، ۱۳۹۰ ش.
- خبرگزاری مهر: <https://www.mehrnews.com>
- زنگنه، ابراهیم، «مزارات ایران»، مشکوه، ش ۴۳، ۱۳۷۳ ش.
- صابر، کبیر و محمد باقر، «آثار سنگی تمدن اسلامی در گورستان آرامنه تبریز - ریشه‌یابی و تبیین دلایل وجودی»، باغ نظر، ش ۲۳، ۱۳۹۱ ش.
- طالع، امین، مقبره‌سازی هنر فراموش‌شده: بررسی گونه‌شناسی مقبره‌سازی و هنرهای پیرامون آن در ایران و جهان، شیراز، نشر نویدشیراز، ۱۳۹۳ ش.
- علی‌نژاد، روجا، سفیدچاه، «نمایه‌ای فراتر از یک گورستان: شناخت و بررسی مضامین و نقوش تصویری

- گورستان سفیدچاه»، هنرهای زیبا، هنرهای تجسمی، ش ۵۸، ۱۳۹۳ ش.
- فرهادی پور، احمد، «راهبردهای مکانیابی گورستان در شهرهای کشور»، اندیشه ایرانشهر، ش ۱۳، ۱۳۸۸ ش.
- فیضی، محسن و سینا رزاقی اصل، «گورستان‌ها به مثابه مناظر فرهنگی»، اندیشه ایرانشهر، ش ۱۳، ۱۳۸۸ ش.
- مجتهدزاده، روح ا. و زهرا نام‌آور، در جستجوی هویت شهری اهواز، ۱۳۸۸ ش.
- مسعودی اصل، بهزاد، فرزین، احمدعلی و ناصر براتی، «مردم‌پسندی در یادمان‌های شهید، ارزیابی موفقیت اجتماعی طرح‌های بنیاد شهید»، ویژه‌نامه منظر، ش ۳۴، ۱۳۹۵ ش.
- ملاصالحی، حکمت‌الله، «بازخوانی حافظه و هویت در معماری یادمانی ایران»، باغ نظر، ش ۳۴، ۱۳۹۴ ش.
- منتظرالمهدی، اصغر و حسین حمیدی اصفهانی، جایگاه آرامستان و نقش آن در شهر اسلامی، نخستین همایش آرمان‌شهراسلامی، اصفهان، ۱۳۸۷ ش.
- منصوری، کاوه، «حفاظت از گورستان‌های تاریخی درون شهری به مثابه مناظر فرهنگی شهر»، ماهنامه تخصصی شهر و منظر، ش ۳۳، ۱۳۹۵ ش.
- همو، گورستان‌های تاریخی، موزه‌های روباز شهر، بوم، ش ۳، ۱۳۹۴ ش.
- همو، «معماری مرگ، معماری یادمان‌ها»، فصلنامه نقد کتاب، ش ۵، ۱۳۹۴ ش.
- منصوری، کاوه، مسعود، محمد و محمدسعید ایزد، «شناخت عوامل مؤثر بر شکل‌گیری گورستان‌های تاریخی (با تأکید بر گورستان‌های تاریخی شهر تهران)»، باغ نظر، ش ۱۶، ۱۳۹۸ ش.
- موتقی، رامین و سحر آیرملو، عناصر هویت فرهنگی، مرجع مهندسی عمران، اولین همایش بین‌المللی شهر برتر طرح برتر، همدان، سازمان عمران و شهرداری همدان، ۱۳۸۵ ش.
- میرشاهزاده، شروین، «بهسازی گورستان‌های تاریخی در ایران»، اندیشه ایرانشهر، ش ۱۳، ۱۳۸۸ ش.
- وحیدزادگان، فریبا، ایرانی‌بهبهانی، فریبا و محمدحسن طالبیان، «ارزیابی متغیرهای تأثیرگذار بر زیبایی منظر تاریخی_فرهنگی آرامستان‌های اسلامی ایران، نمونه موردی: تخت فولاد اصفهان»، مطالعات شهر ایرانی اسلامی، ش ۱۱، ۱۳۹۲ ش.
- هول، فرانک و دیگران، باستان‌شناسی غرب ایران، مترجم زهرا باستی، تهران، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها، ۱۳۸۱ ش.

Bowker, J., *The Meaning of Death*. Cambridge University Press,

- Cambridge, 1991.
- Carter, Elizabeth., *Elam in the Second Millenium B.C: The Archaeological Evidence*, Ph.D. diss. University of Chicago, 1971.
- Hall, S., “Burial and Sequence in the Later Stone Age of the Eastern Cape Province, South Africa”, *South African Archaeological Bulletin*, 2000.
- Curl, J.S., *A Celebration of Death*. London: Bats ford, 1993.
- Meyer, R., Cemeteries. In G. Goreham (Ed.), *Encyclopedia of rural America*. Oxford: ASCCLio, 1997.
- Manneke, E., *History in Hamilton Cemetery*, Hamilton, Hamilton Munipal Cemeteries, 2012.
- Obayashi, H., (ed.) *Death and Afterlife: Perspectives of World Religions*. Praeger, New York, 1992.
- Rugg, J., *The emergence of a new burial from: cemetery development in the first half of the nineteenth century*, 1998.
- Taylor, Troy, *From beyond the Grave*, Whitechapel Productions, 2000.
- <http://sokhango.blogfa.com>.